

Research Articles

ЛОНГИТЮДНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЕТНИЧЕСКАТА ДИСКРИМИНАЦИЯ НА МЛАДИТЕ БЪЛГАРИ В ПЕРИОДА 2004-2012 ГОДИНА

Longitudinal Study of Ethnic Discrimination of Young Bulgarians in the Period 2004-2012

Зорница Ганева (Zornitza Ganeva)*^a

[a] СУ „Св. Климент Охридски“, София, България (Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Sofia, Bulgaria).

Резюме

Разгледана е дискриминацията на етническа основа и връзката ѝ с етническите стереотипи. Направен е съпоставителен анализ на основните характеристики на „стария“, „биологичния“ или „традиционния“ с „новия“, „модерния“ или „символния“ предразсъдък (Pettigrew & Meertens, 1995). Представени са резултати от лонгитюдно изследване на дискриминационното поведение на младите хора от български произход ($n = 942$; 347 мъже и 595 жени; средна възраст 21.3 години) в 5 времеви интервала: през 2004, 2006, 2008, 2010 и 2012 година към представители на етническите малцинства като цяло, турци и роми. Приложена е Скалата за модерен расизъм (Modern Racism Scale; McConahay, Hardee, & Batts, 1981) в два социални контекста: личностен и общностен. Резултатите показват, че има статистически значимо различие между двата контекста на заместване в 5 времеви периода на изследване. Мъжете дискриминират повече в сравнение с жените както малцинствата като цяло, така и групата на ромите. Изследваните лица както крайно лява, така и с крайно дясна политическа ориентация дискриминират повече в сравнение с тези с центристски убеждения.

Ключови думи: лонгитюдно изследване, етническа дискриминация, малцинства, млади хора

Abstract

Ethnically based discrimination and its relation to ethnic stereotypes have been discussed. Comparative analysis of the main characteristics of the “old”, “biological” or “traditional” with the “new”, “modern” or “symbolic” prejudice (Pettigrew & Meertens, 1995) has been made. The results of a longitudinal study of discriminatory behaviour of young people of Bulgarian origin ($n = 942$; 347 men and 595 women, mean age 21.3 years) in 5 time intervals: in 2004, 2006, 2008, 2010 and 2012, towards the representatives of ethnic minorities as a whole, Turks and Roma have been presented. The Modern Racism Scale (McConahay, Hardee, & Batts, 1981) was applied in two social contexts: personal and community. The results showed that there was a statistically significant difference between the two substitution contexts in 5 time periods of study. The men discriminated more, in comparison with women, both minorities as a whole, and the group of Roma. The persons surveyed, both with extreme left and with extreme right political orientation, discriminated more in comparison with those with centrist convictions.

Keywords: longitudinal study, ethnic discrimination, minorities, young adults

Psychological Thought, 2013, Vol. 6(2), 296–316, doi:10.5964/psyct.v6i2.57

Received: 2013-01-21. Accepted: 2013-06-17. Published (VoR): 2013-10-25.

*Corresponding author at: Sofia University „Saint Kliment Ohridski“, Faculty of Pedagogy, 15, Tzar Osvoboditel boul., 1504 Sofia. E-mail: zganeva@abv.bg

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

„Дискриминацията представлява съставяне на мнение за другите не въз основа на личностните им качества, а на принадлежността им към дадена общност.“
„Филадельфия“ (1993), филм, награден с 2 Оскара

Въведение

Етническите стереотипи, предразсъдъци и проявената дискриминация водят до проблеми и конфликти както между децата от етническите малцинства и мнозинството, така и по-късно между младите хора в световен мащаб. Проведените изследвания в тази насока през десетилетията са свързани с вярването за превъзходство на членовете на една група над друга и със защита на социалната или физическата сегрегация на „подценяваната“ група. Съществуващите стереотипи и предразсъдъци, негативното мнение и взаимното нехаресване между различните социални групи се изразява във враждебно и дискриминационно поведение. Именно на анализ на дискриминационното поведение от групата на мнозинството в България в 5 времеви интервала: през 2004, 2006, 2008, 2010 и 2012 година към представителите на малцинствата като цяло, към турците и към ромите е посветена настоящата статия.

Първоначално предразсъдъците се разглеждат като свързани с проявената дискриминация (LaPiere, 1934). През 30-те години на XX век в своята статия „*Нагласи срещу действия*“, публикувана в сп. „Социални сили“, авторът представя резултати от проведено изследване на предразсъдъците към имигрантите в САЩ. Преди да го започне той влиза в хотел в малък калифорнийски град, пита дали биха приели като гости двойка китайци и с лекота получава стая за тях. След няколко месеца се обажда по телефона в същия хотел с въпроса дали биха обслужили „важен господин от Китай“ и получава негативен отговор. Това противоречие провокира провеждането на социално-психологически експеримент. В продължение на 2 години авторът, придружен от двойка имигранти от китайски произход, които говорят английски език без акцент и не са запознати с целите на изследването, пропътуват с кола в САЩ над 10 000 мили. Заедно посещават общо 66 хотела като им е отказано да бъдат обслужени само веднъж и 184 ресторанта и кафенета като в 72 от тях са добре обслужени. Авторът заключава, че хората реагират по-често на външния вид и собствената си преценка за него отколкото на расовите характеристики. Получените резултати показват слабо проявена дискриминация. След 6 месеца е изпратен въпросник на всички 256 посетени хотела и ресторанта с въпроса „Бихте ли приели гости от китайски произход във Вашето заведение?“ като възможните отговори са „да“, „не“ и „зависи от обстоятелствата“. От тях 128 връщат попълнен въпросника като 92% отговарят негативно. Резултатите от проведения експеримент показват различията между намерения и реално поведение. Въпреки че той е осъществен преди десетилетия, те са валидни и днес. Като негова слабост се изтъква липсата на гаранция, че служителите-мениджъри, които отговарят на зададения въпрос са същите, които са обслужили гостите при посещението им.

Направените изводи се превръщат в модел на ранните изследвания, в които се анализира връзката и постоянството между нагласи и поведение (Minard, 1952). Резултатите от тях потвърждават проведените наблюдения и показват по-скоро несъответствие между различните форми на дискриминация. Въпреки че разнообразието от *форми на дискриминационно поведение, личностна, институционална или културна* (Jones, 1997), към представители на различни групи би трябвало да е предопределено от *същите* нагласи, резултатите от проведени експериментални изследвания показват, че хората от различни раси са дискриминирани в една ситуация, а в друга не. Това потвърждава *непостоянството между нагласи и поведение*.

Именно поради тази причина в научната литература нагласите започват да се анализират самостоятелно, независимо от поведението.

От теоретична гледна точка нагласите на хората са тясно свързани с вярванията им за характеристиките на групите. **Стереотипът** представлява *вярване*, че представител на дадена социална група, различна от собствената, притежава определени отрицателни черти (Andreeva & Karabeliova, 2009, 2011; Ashmore & Del Boca, 1981; Valencia & Ganeva, 2006). **Предразсъдъкът** е негативна *нагласа* към член на друга социална група и се основава на стереотипа. Той включва тенденцията да се оценява негативно представител на дадена група и е тясно свързан с дискриминацията. Исторически преглед на развитието на понятията е направен от Дж. Дъкит (Duckitt, 1992). Афективният компонент от етническата нагласа се придобива още в ранна детска възраст. Той по-трудно подлежи на промяна в сравнение с когнитивния и конативния (поведенчески) компонент. Според Олпорт (Allport, 1954, p. 50) **дискриминация** е „всяко *поведение*, което отрича на индивида или на група от хора равенството, което му се полага”. Тази дефиниция е възприета и в официалните документи на ООН.

Емпирично е установено, че още в първите години след раждането си децата от малцинствата осъзнават природата на междуетническите взаимоотношения в обществото и съществуващата социална структура. В САЩ са проведени изследвания (Killen, Lee-Kim, McGlothlin, & Stangor, 2002; Killen & Stangor, 2001) за сравнение как деца с различен расов произход оценяват *изключването на етнически принцип*. Между 9 и 16-годишна възраст те твърдят, че е неправилно да се отказва достъп до училище поради принадлежност към дадена етническа група като посочват морални съждения като човешки права и „не е честно” или лични причини като „от теб зависи с кой ще си приятел”. Повечето от половината изследвани деца считат, че е неправилно групата на връстниците да изключва някой поради тези причини. Установени са следните тенденции в детското развитие: 1) по-малките деца по-лесно се поддават на влияние на авторитети в сравнение с по-големите, 2) с увеличаване на възрастта учениците стават по-критични към изключването и отхвърлянето от страна на родителите си и са по-склонни да приемат мнението на групата на връстниците и 3) по-големите ученици повече признават и уважават ролята на културата като оказваща влияние и по-малко я критикуват („в други държави те биха могли да правят каквото пожелаят”). Съпоставката по пол показва, че момчетата са по-чувствителни по въпроси свързани с етническото изключване в сравнение с момчетата.

В научната литература се различава *възприемана* или *субективна* и *обективна* или *подлежаща на измерване дискриминация*. Субективната интерпретация на дискриминацията е свързана с психичното благополучие като цяло и по-конкретно със самооценката на представителите на малцинствата, към които тя е проявена. Как обаче се чувстват те, когато са дискриминирани?

След изследване на повече от 5 000 деца-имигранти от 8 и 9 клас в Южна Калифорния и Флорида, САЩ се установява, че *възприеманата дискриминация* увеличава симптомите на депресия и намалява самооценката (Rumbaut, 1994). Сред латиноамериканци, които живеят в Маями тя е свързана със стрес от процеса на акултурация и психологически конфликти (Sánchez & Fernández, 1993), с прояви на повече агресия, тъга, тревожност и егоцентризъм (Dion & Earn, 1975), намалява се усещането за упражняван контрол над жизнени събития и по този начин се провокира чувство на безпомощност. Сред етническото малцинство от суринамци, които живеят в Дания е налице обратна зависимост между възприеманата дискриминация и удовлетвореността от живота (Koomen & Fränkel, 1992) и правопрпорционална зависимост между нея

и преживяване на негативни емоции (Dion, 1986a, 1986b). Възприеманата дискриминация води до намаляване на оценката на членството в собствената група на принадлежност, но и засилва идентификацията с нея с цел противопоставяне на негативната социална идентичност (Tajfel & Turner, 1986).

От друга страна дали възприеманата дискриминация поддържа самооценката на личността? При постигнат успех след преодоляване на бариерите, издигнати от дискриминацията, самооценката се засилва. В проведени няколко експеримента става ясно, че при определени условия дискриминацията изпълнява *предпазваща (защитна) функция* (Crocker, Voelkl, Testa, & Major, 1991).

Учените убедително стигат до извода, че членове на малцинствени групи възприемат по-силно дискриминацията, насочена към тяхната група на принадлежност като цяло отколкото към тях самите като нейни членове и наричат това явление *разминаване между личната и груповата дискриминация* (Taylor, Wright, Moghaddam, & Lalonde, 1990). Сред възможните му обяснения са отричане на проявената дискриминация към личността, преувеличаване на дискриминацията, насочена към групата на принадлежност или някоя от основните когнитивни стратегии за преработка на информация (Taylor, Wright, & Porter, 1994).

Разликата между личната и груповата дискриминация е свързана и със социалнопсихологическите различия между *лична и социална идентичност* (Ganeva, 2010; Stoyanova, 2013, in press; Tajfel & Turner, 1986). Личната идентичност се отнася до характеристики и качества, които определят личността, свързана с другите хора. Социалната идентичност, от своя страна, произлиза от членството в социални категории или групи, които имат емоционално значение за личността. Ето защо както личната, така и социалната идентичност са част от човека, но се отнасят до различни нива на самоопределението му. Като се свързват различията между лична и социална идентичност с гордостта от собствената личност се очертава *лична и групово самооценка* (Crocker & Luhtanen, 1990). Авторите анализират както позитивната социална идентичност, така и различията в позитивната лична идентичност. Те установяват, че груповата самооценка е умерено свързана с личната самооценка (около 0.35) и затова двете понятия подлежат на емпирично различаване (Luhtanen & Crocker, 1992). Подобна корелация е налице и сред младите хора от етническите малцинства в Холандия (Verkuyten & Masson, 1995). Освен това груповата самооценка, подобно на личната самооценка, е позитивно свързана с психологическото приспособяване и негативно корелира със симптоми на депресия при афроамерикански и европейски студенти в САЩ (Luhtanen & Crocker, 1992).

Според Теорията за социалната категоризация социалната идентичност е психологически различна от личната идентичност и не е задължително едната да е част от другата (Turner, Hogg, Oakes, Reicher, & Wetherell, 1987). Според други изследователи социалната е част от личната идентичност, те са взаимосвързани (Deaux, 1993) и личната самооценка произлиза отчасти от позитивния образ за собствената група на принадлежност. Авторката нарича двете тенденции съответно *модел на сегрегация* и *модел на интеграция*. Според нея връзката между груповата и личната самооценка зависи от натрупания жизнен опит и от ситуационни променливи. В Холандия, например, за младите хора от етническите малцинства е в сила моделът на интеграция.

Според редица автори е налице тясна връзка между етническата идентичност и съществуването на етнически предразсъдъци и дискриминация (Ganeva, 2009, 2012a, 2012b; Petrova, 2012). Колкото личността възприема в по-позитивна светлина своята етническа идентичност, толкова тя е негативно свързана с проявената дискриминация към нея (Phinney, 1990). Според Теорията за социалната идентичност (Tajfel & Turner, 1986) е налице позитивна корелация между етническата идентичност и дискриминацията. Член

на малцинствена група ще отговаря на проявената дискриминация към него с увеличаване на идентификацията със собствената група на принадлежност и това ще се отрази на засилване на възприемането и чувствителността към етническа информация.

Повечето изследователи смятат, че в световен мащаб е намалял директният израз на етническа дискриминация (Pettigrew & Meertens, 1995). Въпреки това обаче скритите ѝ прояви са налице. В проведено изследване с представители на четирите най-големи групи имигранти в Швеция (Lange, 1996) дали смятат, че в държавата, в която живеят се проявява расова дискриминация 70% от африканците, 47% от арабите, 71% от азиатците и 62% от имигрантите от бивша Югославия отговарят утвърдително. Става ясно, че това е сериозен проблем за различните групи имигранти и затова те засилват своите искания за равенство и повече юридически права срещу прояви на дискриминация.

През 70 и 80-те години на ХХ век започват да се развиват теории, които обясняват изчезването на предразсъдъците към цветнокожите в САЩ. Резултати от проведени социологически изследвания (на общественото мнение) показват, че мнозинството подкрепя все повече равенството в отношенията между етническите групи и се противопоставя на прояви на дискриминация към афроамериканци и представители на други етнически малцинства. Същевременно обаче то се обявява също така и срещу политизиране и узаконяване на позитивната дискриминация в подкрепа на членове на етническите малцинства. Резултати от изследвания на социалните дистанции показват, например, нежеланието на мнозинството да осъществява интимни контакти с тях. Под термина „*символна, скрита, латентна расизъм*” различни автори, първо американски, а след това и европейски (Gaertner & Dovidio, 1986; McConahay, 1986; Pettigrew & Meertens, 1995; Sears & Kinder, 1971), описват характеристиките на новата форма на по-мек и индиректен като проява предразсъдък. Повечето автори са единодушни, че той е придружен от негативни чувства към представителите на расови и етнически групи, различни от собствената. Дискриминацията срещу тях се обяснява чрез посочване на социални причини като например, че не споделят, а нарушават ценностите, изповядвани от мнозинството или извършват по-често престъпления.

Новите форми на етнически предразсъдъци, тъй като са свързани с проява на негативни чувства към членове на други групи, различни от собствената, имат някои особености (Gaertner & Dovidio, 1986). Изпитваните чувства не са директна проява на омраза и враждебност, характеристики на „стария” или „традиционния” предразсъдък, а по-скоро носителите им имат усещане за неудобство, несигурност и дори страх, което води до избягване на осъществяване на контакти с представители на различни от собствената групи. От своя страна една от характеристиките на „мекия” предразсъдък (Pettigrew & Meertens, 1995) е отказване на преживяване на позитивни чувства към членове на други групи.

Първоначално понятието възниква (Sears & Kinder, 1971) за обяснение на получените резултати от проведено изследване по време на кметските избори в Лос Анжелис през 1969 г., в които един срещу друг се изправят цветнокожият кандидат Том Бредли и европейският консерватор Сам Йорти. Респондентите принадлежат към европейската раса и живеят в предградията на Лос Анжелис. Изследването е разработено и проведено от Томас Петигрю и неговите сътрудници като част от изследователска програма за дадените отговори на европейските избиратели за цветнокожия кандидат за кмет (Pettigrew, 1971). След 5 години е проведено второ изследване (McConahay & Hough, 1976) отново по време на кметските избори като част от зададените въпроси съвпадат с тези от предишното изследване.

С цел надеждно измерване на новите прояви и форми на предразсъдъци от гледна точка на тази теоретична основа се разработват различни ска̀ли. Една от първите и най-широко прилагани има за цел да измери т. нар. *модерен расизъм* (McConahay, Hardee, & Batts, 1981). Той се основава на защита на традиционните ценности на протестантската етика като свобода на личния избор, равенство на възможностите, полагане на усилия, старание и самодисциплина в работата. Според него представителите на другите етнически и расови групи не ги споделят, а се възползват от позитивната дискриминация и широко проявяват негативните си чувства, резултат от дълги години на понасян институционален расизъм към тях. Въпросите, които се включват в ска̀лата представят когнитивните компоненти на расовите нагласи. Авторите ѝ смятат, че изследваните лица ще дават в по-ниска степен социално желателни отговори в сравнение, когато попълват традиционните ска̀ли. Именно тази ска̀ла е приложена в представеното изследване.

Метод

Цел

Целта на проведеното изследване е да се анализира проявената дискриминация от страна на групата на мнозинството към представители на малцинствата като цяло, към турския и ромския етнос чрез ска̀лата *Modern Racism Scale* (McConahay, Hardee, & Batts, 1981) и да се обобщи приложението на два контекста на заместване, личностен и общностен.

Научни хипотези

Формулирани са следните научни *хипотези*, от които основно се очаква:

- различие при проявената дискриминация в двата контекста на заместване, личностен и общностен,
- различие в проявената дискриминация към малцинствата като цяло, към турците и ромите, така както и
- различие в проявената дискриминация в петте периода от време: 2004, 2006, 2008, 2010 и 2012 година към представителите на малцинствата като цяло, към турците и ромите по възраст, пол и политическа ориентация на изследваните лица.

Изследвани лица

В лонгитюдното изследване, което е проведено в 5 времеви интервала: през 2004, 2006, 2008, 2010 и 2012 години, участват общо 942 млади българи, от които 347 са мъже и 595 са жени на средна възраст $M = 21.3$ години (стандартно отклонение $SD = 4.2$ години). Изследването на дискриминацията към малцинствата като цяло е проведено 4 пъти (с изключение на 2006 година) като в него участват 696 студента от български произход: 275 мъже и 421 жени на средна възраст $M = 21.1$ години ($SD = 4.6$ години). Изследване на дискриминацията към турците и към ромите е проведено 4 пъти (с изключение на 2004 година) като в него участват 634 студента от български произход: 278 мъже и 356 жени на средна възраст $M = 21.1$ години ($SD = 4.7$ години). Изследваните лица за петте времеви периода са разпределени по следния начин: 188 респондента за 2004 г. (39 мъже, 149 жени, $M = 21.6$, $SD = 3.1$), 241 респондента за 2006 г. (72 мъже и 169 жени, $M = 21.8$, $SD = 2.5$), 202 респондента за 2008 г. (66 мъже, 136 жени, $M = 19.5$, $SD = 3.9$), 160 респондента за 2010 (62 мъже, 98 жени, $M = 21.4$, $SD = 2.3$) и 152 респондента за 2012 година (108 мъже и 44 жени, $M = 24.7$, $SD = 5.4$).

За да се проведат необходимите статистически тестове за проверка на издигнатите научни хипотези за различие, наблюденията за 942-те изследвани лица са въведени по два различни начина. При *широкия*

формат на данните размерът на извадката ($N = 942$) е равен на броя на изследваните лица, т. е. цялата информация за даден респондент е записана на един ред. При *дългия формат* на данните обаче за всяко изследвано лице има по три наблюдения: по едно за дискриминацията към малцинствата като цяло, към групата на турците и ромите. В този случай размерът на извадката $N = 2826$ (942 изследвани лица \times 3 наблюдения за всяко изследвано лице = 2826 наблюдения) е по-голям от броя на изследваните лица, защото информацията за всеки респондент е записана на три реда.

Методология

В изследването се анализират поотделно следните три интервални зависими променливи: **(1)** *дискриминация на българите към малцинствата като цяло*, **(2)** *дискриминация на българите към турците* и **(3)** *дискриминация на българите към ромите* и следните шест независими променливи: **(1)** интервалната променлива *време* или година на провеждане на изследването включва пет времеви точки: 2004, 2006, 2008, 2010 и 2012 г.; **(2)** дизайнът на изследването се състои от два контекста на заместване – **(а)** *личностен контекст*: *ти самият* или какво е личното мнение на респондента. По този начин се изчислява дискриминацията на българите към малцинствата като цяло, към групата на турците и ромите и **(б)** *общностен контекст*: какво, според респондента, е мнението на *българското общество* към малцинствата като цяло, към групата на турците и ромите. Номиналната независима променлива *контекст на заместване* приема две стойности: *Аз* (личностен контекст, $N = 468$) и *Обществото* (общностен контекст, $N = 474$); **(3)** номиналната променлива *етнически групи* приема следните три стойности: **(а)** малцинства като цяло, **(б)** турци и **(в)** роми; **(4)** номиналната променлива *пол* се отнася до следните две групи: **(а)** мъже и **(б)** жени; **(5)** ординалната променлива *възрастова група* се отнася до следните 3 групи: **(а)** до 19 години, **(б)** между 19 и 21 години и **(в)** над 21 години; **(5)** интервалната променлива *политическа ориентация* на българите се изчислява от отговорите им на въпроса: “Къде бихте разположили Вашите политически убеждения в следната ска̀ла?” Изследваните лица отговарят чрез 10-степенна интервална ска̀ла във формат на Ликерт от: 1 – “крайно ляво”, 5 – “център” до 10 – “крайно дясно”. Освен това е изчислена допълнителната независима променлива *политическа ориентация*, която включва пет групи: **(а)** *напълно лява* (отговор 1), **(б)** *лява* (отговори 2, 3 и 4), **(в)** *център* (отговор 5), **(г)** *дясна* (отговори 6, 7, 8 и 9) и **(д)** *напълно дясна* (отговор 10). Тази променлива може да се разглежда както като номинална, така и като ординална. В изследването тя се приема за номинална.

Ска̀ла за дискриминация

Измерване — Изследваните лица отговарят на 10 въпроса, които образуват Ска̀лата за модерен расизъм (Modern Racism Scale; McConahay, Hardee, & Batts, 1981). Те го попълват три пъти като въпросите са адаптирани съответно за: **(а)** малцинствата като цяло в България, **(б)** групата на турците и **(в)** групата на ромите. Например въпрос 1 при изчисляване на **(а)** ска̀лата за дискриминация към малцинствата като цяло е формулиран: “В нашето общество *малцинствата* получават повече отколкото заслужават”, **(б)** за ска̀лата за дискриминация към турците въпрос 1 звучи: “В нашето общество *турците* получават повече отколкото заслужават”, а **(в)** за ска̀лата за дискриминация към ромите въпрос 1 е: “В нашето общество *ромите* получават повече отколкото заслужават”. Отговорите са в 6-степенна ска̀ла за съгласие във формат на Ликерт от: 1 – “напълно несъгласен” до 6 – “напълно съгласен”, без “неутрално мнение” или нито съгласен нито несъгласен.

Изчисляване — Резултатът от трите ска̀ли за *дискриминация* (към малцинствата като цяло, турците и ромите) представлява нормираното средноаритметично от всички дадени десет отговора за съответната ска̀ла и е в диапазона от: 0.0 (липса на дискриминация) до +1.0 (максимално проявена дискриминация).

Надеждност и валидност — За проверка на надеждността на ска̀лата е използван коефициентът алфа α на Кронбах като за целта се анализират 10-те въпроса за цялата извадка $N = 942$. Надеждността на ска̀лата за *дискриминация* на българите към малцинствата е $\alpha = 0.81$, на ска̀лата за *дискриминация* на българите към турците е $\alpha = 0.77$, а на ска̀лата за *дискриминация* на българите към ромите е $\alpha = 0.81$. Посочените стойности на коефициента α на Кронбах надвишават минималната препоръчителна стойност от $\alpha = 0.70$ (DeVellis, 2012), което показва, че вътрешната съгласуваност на трите ска̀ли е достатъчно висока и 10-те въпроса, които ги изграждат, формират една обща група (ска̀ла).

За проверка на конструктивната валидност на трите ска̀ли за извадката ($N = 942$) за всяка ска̀ла е проведен потвърждаващ факторен анализ (McIntire & Miller, 2000) на 10-те въпроса, които я изграждат. Резултатите показват, че за всяка ска̀ла има само един фактор, който включва всички 10 въпроса, които я съставят.

Получените резултати от коефициента алфа α на Кронбах и от потвърждаващия факторен анализ показват, че приложената методология за измерване на *дискриминацията* (McConahay, Hardee, & Batts, 1981) към малцинствата, към турците и ромите е задоволително надеждна и валидна за дадената извадка, което позволява да се проведе по-нататъшен статистически анализ с нея.

Резултати

Дескриптивна статистика и корелационен анализ

В Таблица 1 е представена дескриптивната статистика и корелацията на трите ска̀ли за *дискриминация* към малцинствата, към турците и ромите. Средните стойности (виж долната част на Таблица 1) за трите ска̀ли са приблизително равни и са по-високи от средната стойност за диапазона на измененията им (0.50). Дисперсията е също приблизително еднаква, което говори за хомогенност при отговорите на респондентите.

Корелацията между трите ска̀ли за дискриминация (горната част на Таблица 1) е средна и голяма положителна, което означава, че има (средна) позитивна асоциация между тези три понятия или увеличаването на дискриминацията към малцинствата се асоциира и с увеличаване на дискриминацията към ромите (0.72). Корелацията е по-висока между малцинствата и турците (0.64) и между малцинствата и ромите (0.72), което се обяснява с факта, че това са двете най-големи малцинства в България. Корелацията е средна между турците и ромите (0.61), което означава, че респондентите разграничават дискриминацията между тях.

Корелацията между трите ска̀ли за дискриминация, възрастта или политическата ориентация на респондентите (виж средната част на Таблица 1) е много слаба и практически може да се приеме, че дискриминацията не зависи както от възрастта, така и от политическата ориентация на респондентите. Корелацията между трите ска̀ли за дискриминация и пола на респондентите показва, че тази асоциация е слаба, но че при жените и в трите случая има по-ниска дискриминация от колкото при мъжете. Корелацията между трите ска̀ли за дискриминация и контекста на заместване е много слаба и може да се приеме, че това са независими понятия.

Таблица 1

Корелация, средно, дисперсия и наблюдаван диапазон на скалите за дискриминация към малцинства, към турците и ромите

корелация между	дискриминация към		
	малцинства	турци	ромите
дискриминация към малцинства	1		
дискриминация към турци	0.64***	1	
дискриминация към ромите	0.72***	0.61***	1
Възраст	-0.03	-0.04	-0.00
политическа ориентация	0.05	0.09	0.10
Пол	-0.17***	-0.09**	-0.18***
контекст на заместване	-0.06	0.05	-0.00
Средно	0.62	0.61	0.64
Дисперсия	0.20	0.19	0.21
наблюдаван диапазон	0.08, 1.00	0.10, 1.00	0.00, 1.00
максимален диапазон	0.00, 1.00	0.00, 1.00	0.00, 1.00

Забележки. дискриминацията, възрастта и политическа ориентация (1-лява, 10-дясна) са анализирани с корелационния коефициент на Пирсън (Pearson linear correlation coefficient); за дихотомните променливи пол (1 = мъже, 2 = жени) и контекст на заместване (1 = Аз, 2 = Общество) е използвана точковата бисериална корелация (point-biserial); корелацията е със статистическа значимост:

* $p < 0.05$. ** $p < 0.01$. *** $p < 0.001$.

Основни резултати: анализ по две променливи (двухфакторни анализи)

С цел да се определи дали има различие в стойностите на скалите за *дискриминация* едновременно по две независими променливи, т. е. какъв е ефектът на взаимодействие на двете променливи върху дискриминацията, са проведени едномерни двухфакторни дисперсионни анализи. Тъй като това е лонгитюдно изследване и има за цел да открие различията във времето, една от двете независими променливи винаги е *време*, а втората е съответно: *пол*, *възрастова група* или *контекст на заместване*. Целта на анализа е да се определи дали промяната в стойностите на променливата *време* води до промяна върху разликата в дискриминацията по *пол*, *възраст* или *контекст*, т. е. дали в 5-те изследвани времеви точки: 2004, 2006, 2008, 2010 и 2012 година има или няма промяна в дискриминацията по *пол*, *възраст* или *контекст на заместване*. Зависимата променлива винаги е една и е съответно една от трите скали за дискриминация.

Първо са анализирани независимите променливи *време* и *пол*. Резултатите показват, че има статистически значимо различие между ефекта на взаимодействие на *времето* и *пола* върху скалата за *дискриминация на ромите*, $F_{[3, 626]} = 2.64$, $p = 0.05$ с малка големина на ефекта, $eta = 0.11$ съгласно Коен (Cohen, 1988). Липсва статистически значимо различие върху скалата за *дискриминация на малцинствата*, $F_{[3, 688]} = 0.96$, $p = 0.41$ и върху скалата за *дискриминация на турците*, $F_{[3, 626]} = 0.60$, $p = 0.61$.

След това са анализирани независимите променливи *време* и *възрастова група*. Резултатите показват, че има статистически значимо различие между ефекта на взаимодействие на *времето* и *възрастовата група* върху скалата за *дискриминация на малцинствата*, $F_{[5, 685]} = 5.40$, $p < 0.001$ с малка големина на ефекта, $eta = 0.19$ съгласно Коен (Cohen, 1988) и върху скалата за *дискриминация на ромите*, $F_{[5, 623]} = 6.65$, $p < 0.001$ със средна големина на ефекта, $eta = 0.24$ съгласно Коен (Cohen, 1988). Липсва статистически значимо различие върху скалата за *дискриминация на турците*, $F_{[5, 623]} = 0.43$, $p = 0.83$.

Накрая са анализирани независимите променливи *време* и *контекст на заместване*. Резултатите показват, че има статистически значимо различие между ефекта на взаимодействие на *времето* и *контекста на заместване* върху скалата за *дискриминация на малцинствата*, $F_{|3, 688|} = 3.82$, $p = 0.01$ с малка големина на ефекта, $\eta^2 = 0.13$ съгласно Коен (Cohen, 1988) и върху скалата за *дискриминация на турците*, $F_{|3, 626|} = 3.45$, $p = 0.02$ с малка големина на ефекта, $\eta^2 = 0.13$ съгласно Коен (Cohen, 1988). Липсва статистически значимо различие върху скалата за *дискриминация на ромите*, $F_{|3, 626|} = 1.19$, $p = 0.31$.

Резултатите показват, че върху *дискриминацията към малцинствата* оказват влияние комбинираният, едновременният ефект на: (а) време и възрастова група и на (б) време и контекст на заместване. Това означава, че има промяна в дискриминацията към малцинствата по (а) възраст и по (б) контекст на заместване с времето (годините). Промяната в *дискриминацията към турците* с времето е само по контекст на заместване, а промяната в *дискриминацията към ромите* с времето е по (а) пол и по (б) възрастова група.

След като е анализирано едновременното въздействие на две от независимите променливи са проведени анализи на всяка от променливите поотделно, които да представени в Таблица 2, Таблица 3, Таблица 4 и Таблица 5.

Основни резултати: анализ по контекст на заместване

Представените резултати в Таблица 2 показват, че в *личностен контекст* дискриминационното поведение на мнозинството са се увеличили към малцинствата като цяло през 2012 г. през същата година те дискриминират в най-ниска степен представителите на турския етнос. В *общностен контекст* дискриминацията към малцинствата като цяло, към групата на турците и на ромите е най-ясно изразена през 2010 г. През 2012 г. отново тя е най-слаба към представителите на турския етнос, а към групата на ромите е най-силно изразена.

Таблица 2

Средни стойности на скалите за дискриминация към: малцинствата, турците и ромите за двата контекста на заместване: личностен и общностен, за периода 2004-2012 г

дискриминация в контекст	за година	дискриминация към			статистика	
		малцинства	турци	роми	СЗ	ГЕ: η
Личностен	2004	0.55 ¹	нд	нд		
	2006	нд	0.62	0.64	-	-
	2008	0.59 ¹	0.59	0.63	-	-
	2010	0.61 ¹	0.61	0.64	-	-
	2012	0.70 ^{b2}	0.58 ^a	0.67 ^b	*	0.34, T
СЗ		*	-	-		
ГЕ: η		0.26, T	-	-		
Общностен	2004	0.56 ¹	нд	нд		
	2006	нд	0.64 ¹²	0.66 ¹²	-	-
	2008	0.57 ¹	0.56 ¹	0.59 ¹	-	-
	2010	0.65 ²	0.70 ²	0.68 ²	-	-
	2012	0.60 ^{ab12}	0.57 ^{a1}	0.65 ^{b12}	*	0.16, M
СЗ		*	*	*		
ГЕ: η		0.19, M	0.28, T	0.17, M		

дискриминация в контекст	за година	дискриминация към			статистика	
		малцинства	турци	роми	СЗ	ГЕ: η
Личностен	2004	0.55	нд	нд		
Общностен	2004	0.56	нд	нд		
СЗ		-				
ГЕ: d		-				
Личностен	2006	нд	0.62	0.64		
Общностен	2006	нд	0.64	0.66		
СЗ		-	-	-		
ГЕ: d		-	-	-		
Личностен	2008	0.59	0.59	0.63		
Общностен	2008	0.57	0.56	0.59		
СЗ		-	-	-		
ГЕ: d		-	-	-		
Личностен	2010	0.61	0.61	0.64		
Общностен	2010	0.65	0.70	0.68		
СЗ		-	*	*		
ГЕ: d		-	0.44, <i>M</i>	0.23, <i>M</i>		
Личностен	2012	0.70	0.58	0.67		
Общностен	2012	0.60	0.57	0.65		
СЗ		*	-	-		
ГЕ: d		0.53, <i>T</i>	-	-		
Личностен	Средно	0.61 ^{ab}	0.60 ^a	0.64 ^b	*	0.10, <i>M</i>
Общностен		0.59 ^a	0.61 ^{ab}	0.65 ^b	*	0.11, <i>M</i>
СЗ		-	-	-		
ГЕ: d		-	-	-		

Забележки. нд – няма данни; СЗ – статистическа значимост, ГЕ – големина на ефекта; по-високите стойности на числата отразяват по-голяма дискриминация към дадената група; дискриминацията варира от 0.00 (липса на дискриминация) до +1.00 (максимално проявена дискриминация); **статистика по колони:** (а) където е налице статистически значим ефект при $p < 0.05$ между петте времеви интервала върху дискриминацията за малцинствата като цяло, за турци или за роми, на реда СЗ “статистическа значимост” под съответната колона от пет числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответната група е посочено с малко число (1, 2, 3 или 4); средните, отбелязани с (1), са статистически значимо по-малки от средните, отбелязани с (2), които са статистически значимо по-малки от средните, отбелязани с (3); средните, отбелязани с (1²), попадат между средните, отбелязани с (1) и (2) и между тях няма статистически значимо различие; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey’s HSD post hoc tests); (б) където е налице статистически значим ефект при $p < 0.05$ между личното и общественото мнение върху дискриминацията към малцинствата, турците или ромите, на реда СЗ “статистическа значимост” под съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с t-тест за независими извадки (independent-samples t-test); **статистика по редове:** където е налице статистически значим ефект при $p < 0.05$ между трите групи върху дискриминацията за дадена година, в предпоследната колона СЗ “статистическа значимост” е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответната група е посочено с малка буква (a, b, c); средните, отбелязани с (a), са статистически значимо по-малки от средните, отбелязани с (b), които са статистически значимо по-малки от средните, отбелязани с (c); средните, отбелязани с (ab), попадат между средните, отбелязани с (a) и (b) и между тях няма статистически значимо различие; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey’s HSD post hoc tests); **големина на ефекта:** за t-тестовете големината на ефекта е изчислена на базата на коефициента d на Коен и е интерпретирана при стойности: > 1.0 като много по-голяма от типичната (> Г), 0.8-1.0 като голяма или по-голяма от типичната (Г), 0.5-0.8 като средна или типична (Т) и 0.2-0.5 като малка или по-малка от типичната (М), съгласно Коен (Cohen, 1988); за дисперсионния анализ големината на ефекта е изчислена на базата на коефициента η на Коен и е интерпретирана при стойности: > 0.45 като много по-голяма от типичната (> Г), 0.37-0.44 като голяма или по-голяма от типичната (Г), 0.24-0.36 като средна или типична (Т) и при стойности 0.10-0.23 като малка или по-малка от типичната (М), съгласно Коен (Cohen, 1988).

През 2010 г. се наблюдава по-ясно изразено дискриминационно поведение в *общостен контекст* както към групите на турците, така и към групите на ромите. През 2012 г. дискриминационното поведение към малцинствата като цяло са по-силно изразено в *личностен* в сравнение с *общостен контекст*. През разглеждания времеви период между 2004 и 2012 г. както в *личностен*, така и в *общостен контекст* дискриминацията е най-силна към групата на ромите. Най-слабо изразена в *личностен контекст* е към групата на турците, а в *общостен контекст* към малцинствата като цяло.

Основни резултати: анализ по пол

Представените резултати в Таблица 3 показват, че в *личностен контекст* през 2012 г. мъжете от български произход дискриминират в най-ниска степен представителите на турския етнос.

Таблица 3

Средни стойности скалите за дискриминация към: малцинствата, турците и ромите в личностен контекст за периода 2004-2012 г., разпределени по пол

дискриминация в личностен контекст	средно	2004	2006	2008	2010	2012	статист.	
							СЗ	ГЕ: η
съгласно мъжете								
към малцинства	0.66¹	0.63	нд	0.66	0.61	0.71 ²	-	-
към турци	0.60¹	нд	0.59	0.60	0.61	0.60 ¹	-	-
към роми	0.68²	нд	0.66	0.64	0.64	0.73 ²	-	-
СЗ	*	-	-	-	-	*	-	-
ГЕ: η	0.18,М	-	-	-	-	0.38,Г	-	-
съгласно жените								
към малцинства	0.58	0.55 ^a	нд	0.56 ^a	0.62 ^{ab}	0.68 ^{b2}	*	0.24,Т
към турци	0.60	нд	0.63	0.59	0.60	0.55 ¹	-	-
към роми	0.62	нд	0.64	0.62	0.64	0.58 ¹	-	-
СЗ	-	-	-	-	-	*	-	-
ГЕ: η	-	-	-	-	-	0.42,Г	-	-
към малцинства								
съгласно мъже	0.66	0.63	нд	0.66	0.61	0.71	-	-
съгласно жени	0.58	0.55	нд	0.56	0.62	0.68	-	-
СЗ	*	-	-	*	-	-	-	-
ГЕ: d	0.41,М	-	-	0.50,Т	-	-	-	-
към турците								
съгласно мъже	0.60	нд	0.59	0.60	0.61	0.60	-	-
съгласно жени	0.59	нд	0.63	0.59	0.60	0.55	-	-
СЗ	-	-	-	-	-	*	-	-
ГЕ: d	-	-	-	-	-	0.49,М	-	-
към ромите								
съгласно мъже	0.68	нд	0.66	0.64	0.64	0.73	-	-
съгласно жени	0.62	нд	0.64	0.62	0.64	0.58	-	-
СЗ	*	-	-	-	-	*	-	-
ГЕ: d	0.26,М	-	-	-	-	0.98,Г	-	-

Забележки. нд – няма данни; СЗ – статистическа значимост, ГЕ – големина на ефекта; по-високите стойности на числата отразяват по-голяма дискриминация към дадената група; дискриминацията варира от 0.00 (липса на дискриминация) до + 1.00 (максимално проявена дискриминация); *статистика по колони:* (a) където е налице статистически значим ефект при $p < 0.05$ между трите групи върху дискриминацията за дадена година, на реда СЗ "статистическа значимост" под съответната колона от три числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответната група е посочено с малко число (1, 2, 3 или 4); средните, отбелязани с (1), са статистически значимо по-малки от средните, отбелязани с (2), които са статистически значимо по-малки от средните,

отбелязани с ⁽³⁾; средните, отбелязани с ⁽¹²⁾, попадат между средните, отбелязани с ⁽¹⁾ и ⁽²⁾ и между тях няма статистически значимо различие; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests); **(б)** където е налице статистически значим ефект при $p < 0.05$ между мъжете и жените върху дискриминацията за дадена година, на реда СЗ "статистическа значимост" под съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с t-тест за независими извадки (independent-samples t-test); статистика по редове: където е налице статистически значим ефект при $p < 0.05$ между годините върху дискриминацията за дадена група, в предпоследната колона СЗ "статистическа значимост" е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответната година е посочено с малка буква (^a, ^b, ^c); средните, отбелязани с ^(a), са статистически значимо по-малки от средните, отбелязани с ^(b), които са статистически значимо по-малки от средните, отбелязани с ^(c); средните, отбелязани с ^(ab), попадат между средните, отбелязани с ^(a) и ^(b) и между тях няма статистически значимо различие; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests); големина на ефекта: виж забележката под Таблица 2.

През същата година жените от своя страна дискриминират най-силно представителите на етническите малцинства като цяло. Групата на изследваните жени дискриминират представителите на малцинствата като цяло най-силно през 2012 г., а най-слабо през 2008 и 2010 г.

Таблица 4

Средни стойности на скалите за дискриминация към: малцинствата, турците и ромите в общостен контекст за периода 2004-2012 г., разпределени по пол

дискриминация в общостен контекст	средно	2004	2006	2008	2010	2012	статист.	
							СЗ	ГЕ: η
съгласно мъжете								
към малцинства	0.63	0.60	<i>нд</i>	0.62	0.71	0.61	-	-
към турци	0.64	<i>нд</i>	0.67	0.63	0.75	0.57	(*)	0.34, T
към роми	0.67	<i>нд</i>	0.57 ^a	0.65 ^{ab}	0.75 ^b	0.67 ^{ab}	*	0.23, M
СЗ	-	-	-	-	-	(*)		
ГЕ: η	-	-	-	-	-	0.18, M		
съгласно жените								
към малцинства	0.56 ¹	0.55	<i>нд</i>	0.54	0.61	0.56	-	-
към турци	0.59 ¹²	<i>нд</i>	0.62 ^{ab}	0.52 ^a	0.65 ^b	0.58 ^{ab}	*	0.31, T
към роми	0.62 ²	<i>нд</i>	0.69	0.56	0.64	0.61	(*)	0.26, T
СЗ	*	-	-	-	-	-		
ГЕ: η	0.13, M	-	-	-	-	-		
към малцинства								
съгласно мъже	0.63	0.60	<i>нд</i>	0.62	0.71	0.61		
съгласно жени	0.56	0.55	<i>нд</i>	0.54	0.61	0.56		
СЗ	*	-	-	*	*	-		
ГЕ: <i>d</i>	0.37, M	-	-	0.43, M	0.61, T	-		
към турци								
съгласно мъже	0.64	<i>нд</i>	0.67	0.63	0.75	0.57		
съгласно жени	0.59	<i>нд</i>	0.62	0.52	0.65	0.58		
СЗ	*	-	-	*	*	-		
ГЕ: <i>d</i>	0.28, M	-	-	0.57, T	0.55, T	-		
към роми								
съгласно мъже	0.67	<i>нд</i>	0.57	0.65	0.75	0.67		
съгласно жени	0.62	<i>нд</i>	0.69	0.56	0.64	0.61		
СЗ	*	-	*	*	*	-		
ГЕ: <i>d</i>	0.25, M	-	0.58, T	0.36, M	0.66, T	-		

Забележки. виж забележките към таблица 3; когато звездичката е поставена в кръгли скоби, статистически значимият ефект не може да се локализира от постхок теста.

Групата на изследваните мъже дискриминират повече представителите на малцинствата като цяло в сравнение с жените през 2008 г. Същата тенденция се наблюдава към групата на турците и ромите през 2012 г. През разглеждания времеви период между 2004 и 2012 г. изследваните мъже в най-висока степен дискриминират представителите на ромското малцинство. Малцинствата като цяло и групата на ромите са дискриминирани повече от мъжете в сравнение с жените.

Представените резултати в Таблица 4 показват, че в *общостен контекст* мъжете дискриминират ромите най-слабо през 2006 г., а най-силно през 2010 г. Те дискриминират турците през 2012 г. в най-ниска степен, а в най-висока също както и ромите през 2010 г. Жените от своя страна имат най-ясно изразено дискриминационно поведение към турците през 2010 г., а най-слабо през 2008 г. Те дискриминират ромите най-силно през 2006 г., а най-слабо през 2008 г. Изследваните мъже проявяват по-ясно изразено дискриминационно поведение към малцинствата като цяло, към турците и към ромите през 2008 г. и през 2010 г. в сравнение с жените през същите години. През 2006 г. жените дискриминират повече представители на ромския етнос в сравнение с мъжете. През разглеждания времеви период между 2004 и 2012 г. изследваните жени дискриминират най-слабо малцинствата като цяло, а най-силно групата на ромите. Мъжете дискриминират в по-голяма степен както представителите на малцинствата като цяло, така и турците и ромите в сравнение с жените.

Основни резултати: анализ по политическа ориентация

Представените резултати в Таблица 5 показват, че през разглеждания времеви период между 2004 и 2012 г. изследваните лица с центристка политическа ориентация дискриминират малцинствата като цяло в най-ниска степен, а с крайно лява политическа ориентация – в най-висока степен. Изследваните лица с дясна политическа ориентация дискриминират представителите на турския етнос в най-ниска степен, а както с леви, така и с крайно десни политически убеждения – в най-висока степен.

През 2004 г. изследваните лица с центристка и дясна политическа ориентация дискриминират *малцинствата като цяло* в най-ниска степен, а с крайно леви убеждения – в най-висока степен. През 2008 г. изследваните лица с центристски политически убеждения ги дискриминират в най-ниска степен, а с крайно леви убеждения дискриминират в най-висока степен. През 2010 г. изследваните лица с крайно десни политически убеждения дискриминират в най-висока степен малцинствата като цяло. През 2012 г. крайно десните дискриминират в най-ниска степен, а както десните, така и крайно левите – в най-висока степен. През 2010 г. по отношение на групата на *турците и ромите* изследваните лица с десни политически убеждения ги дискриминират в най-ниска степен, а крайно десните – в най-висока степен. През 2012 г. крайно левите дискриминират в най-ниска степен групата на турците, а левите в най-висока степен. През 2012 г. изследваните лица с крайно лява политическа ориентация дискриминират най-слабо групата на *ромите*, а най-силно дясно ориентираните.

Представените резултати в Таблица 6 показват, че в *общостен контекст* през разглеждания времеви период между 2004 и 2012 г. изследваните лица с центристка политическа ориентация дискриминират малцинствата като цяло и групата на турците в най-ниска степен, а най-силно с крайно десни политически убеждения. През 2010 г. по-слабо дискриминират *малцинствата като цяло* изследваните лица с леви и центристски политически убеждения, а по-силно с дясна и крайно дясна политическа ориентация. През 2012 г. изследваните лица с леви политически убеждения ги дискриминират най-слабо, а дясноориентираните най-силно. През 2006 г. групата на *турците* е дискриминирана в най-ниска степен от ляво ориенти-

Таблица 5

Средни стойности на скалите за дискриминация към: малцинствата, турците и ромите в личностен контекст за периода 2004-2012 г., разпределени по политическа ориентация

Дискриминация в личностен контекст	средно	статистика по време					статистика по време	
		2004	2006	2008	2010	2012	СЗ	ГЕ: η
към малцинства								
крайно лява	0.77 ³	0.78 ^{b2}	нд	0.81 ^{b2}	0.60 ^{a1}	0.82 ^{b3}	*	0.87,>Г
Лява	0.62 ¹²	0.62 ¹²	нд	0.76 ¹²	0.58 ¹	0.62 ¹²	-	-
Център	0.57 ¹	0.52 ^{a1}	нд	0.54 ^{a1}	0.61 ^{ab1}	0.66 ^{b23}	*	0.30,М
Дясна	0.60 ¹²	0.52 ^{a1}	нд	0.58 ^{a12}	0.45 ^{a1}	0.80 ^{b3}	*	0.78,>Г
крайно дясна	0.69 ²³	0.70 ^{b12}	нд	0.60 ^{ab12}	0.89 ^{c2}	0.48 ^{a1}	*	1.43,>Г
СЗ	*	*	*	*	*	*		
ГЕ: η	0.29,Т	0.37,Г		0.51,>Г	0.73,>Г	0.72,>Г		
към турци								
крайно лява	0.59 ¹²	нд	0.88	0.62	0.61 ¹²	0.48 ¹	-	-
Лява	0.67 ²	нд	0.68	0.76	0.65 ¹²	0.65 ²	-	-
Център	0.58 ¹²	нд	0.61	0.56	0.60 ¹²	0.56 ¹²	-	-
Дясна	0.56 ¹	нд	0.55 ^b	0.62 ^b	0.43 ^{a1}	0.58 ^{b12}	*	0.56,>Г
крайно дясна	0.67 ²	нд	нд	0.61	0.77 ²	0.60 ¹²	-	-
СЗ	*	-	-	-	*	*		
ГЕ: η	0.25,Т	-	-	-	0.47,>Г	0.40,>Г		
към роми								
крайно лява	0.65	нд	нд	0.73	0.67 ¹²	0.48 ¹	-	-
Лява	0.64	нд	0.61	0.73	0.65 ¹²	0.64 ¹²³	-	-
Център	0.62	нд	0.64	0.60	0.64 ¹²	0.61 ¹²	-	-
Дясна	0.65	нд	0.64 ^b	0.62 ^b	0.44 ^{a1}	0.81 ^{c3}	*	0.82,>Г
крайно дясна	0.73	нд	0.95 ^b	0.62 ^a	0.82 ^{ab2}	0.66 ^{a23}	*	0.91,>Г
СЗ	-	-	-	-	*	*		
ГЕ: η	-	-	-	-	0.57,>Г	0.76,>Г		

Забележки. нд – няма данни; СЗ – статистическа значимост, ГЕ – големина на ефекта; по-високите стойности на числата отразяват по-голяма дискриминация към дадената група; дискриминацията варира от 0.00 (липса на дискриминация) до +1.00 (максимално проявена дискриминация); **статистика по колони:** където е налице статистически значим ефект при $p < 0.05$ между политическата ориентация върху дискриминацията за дадена година на реда СЗ “статистическа значимост” под съответната колона от пет числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответната група е посочено с малко число (¹, ², ³ или ⁴); средните, отбелязани с (¹), са статистически значимо по-малки от средните, отбелязани с (²), които са статистически значимо по-малки от средните, отбелязани с (³); средните, отбелязани с (¹²), попадат между средните, отбелязани с (¹) и (²) и между тях няма статистически значимо различие; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey’s HSD post hoc tests); **статистика по редове:** където е налице статистически значим ефект при $p < 0.05$ между годините върху дискриминацията за конкретна група с дадена политическа ориентация в предпоследната колона СЗ “статистическа значимост” е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответната година е посочено с малка буква (^a, ^b, ^c); средните, отбелязани с (^a), са статистически значимо по-малки от средните, отбелязани с (^b), които са статистически значимо по-малки от средните, отбелязани с (^c); средните, отбелязани с (^{ab}), попадат между средните, отбелязани с (^a) и (^b) и между тях няма статистически значимо различие; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey’s HSD post hoc tests); **големина на ефекта:** виж забележката под Таблица 2.

раните изследвани лица, а в най-висока степен от крайно десните. През 2010 г. те са дискриминирани в най-ниска степен от центристко ориентираните изследвани лица. По отношение на групата на *ромите* през 2008 г. най-слабо дискриминационно поведение проявяват изследваните лица с центристка политическа ориентация, а най-силно ляво ориентираните. През 2010 г. изследваните лица с центристски убеждения проявяват дискриминационно поведение в най-ниска степен, а в най-висока степен дясно ориентираните.

Таблица 6

Средни стойности на скалите за дискриминация към: малцинствата, турците и ромите в обществен контекст за периода 2004-2012 г., разпределени по политическа ориентация

Дискриминация в обществен контекст	средно	2004	2006	2008	2010	2012	статистика по време	
							СЗ	ГЕ: η
към малцинства								
крайно лява	0.67 ¹²	0.75	нд	0.52	нд	0.75	-	-
Лява	0.58 ¹²	0.55	нд	0.70	0.66 ¹	0.52	-	-
Център	0.54 ¹	0.52	нд	0.52	0.56 ¹	0.56	-	-
Дясна	0.66 ¹²	0.60 ^a	нд	0.61 ^{ab}	0.85 ^{c2}	0.76 ^{bc}	*	0.51,>Г
крайно дясна	0.68 ²	0.59	нд	0.64	0.80 ²	0.66	(*)	0.64,>Г
СЗ	*	-	-	-	*	(*)		
ГЕ: η	0.32,Т	-	-	-	0.95,>Г	0.47,>Г		
към турци								
крайно лява	0.70 ¹²	нд	0.79 ¹²	0.59	нд	0.71	-	-
Лява	0.59 ¹²	нд	0.50 ¹	0.74	0.75 ²	0.49	(*)	0.59,>Г
Център	0.57 ¹	нд	0.63 ^{b12}	0.51 ^a	0.58 ^{ab1}	0.60 ^{ab}	*	0.22,М
Дясна	0.66 ¹²	нд	0.65 ^{a12}	0.59 ^a	0.83 ^{b2}	0.60 ^a	*	0.64,>Г
крайно дясна	0.72 ²	нд	0.95 ^{b2}	0.63 ^{ab}	0.89 ^{b2}	0.46 ^a	*	0.97,>Г
СЗ	*	-	*	-	*	-		
ГЕ: η	0.26,Т	-	0.49,>Г	-	0.82,>Г	-		
към роми								
крайно лява	0.74	нд	нд	0.62	нд	0.87	*	1.92,>Г
Лява	0.65	нд	0.67	0.77	0.69	0.58	-	-
Център	0.60	нд	0.65	0.53	0.63	0.65	(*)	0.24,Т
Дясна	0.69	нд	0.65	0.63	0.80	0.72	(*)	0.35,Т
крайно дясна	0.71	нд	0.77	0.73	0.70	0.58	-	-
СЗ	(*)	-	-	(*)	(*)	-		
ГЕ: η	0.21,М	-	-	0.35,Т	0.41,Г	-		

Забележки. виж забележките към таблица 5; когато звездичката е поставена в кръгли скоби, статистически значимият ефект не може да се локализира от постхок теста.

Дискусия

В съвременното общество проявата на стереотипи, предразсъдъци и дискриминация на етническа основа е социално чувствителна тема. Множество изследователи смятат, че те се изразяват по по-мек начин (Pettigrew & Meertens, 1995). Социалнопсихологическата теория за „модерния“ расизъм различава „стария“ вид расизъм от първата половина на ХХ век от новата му форма, която възниква след 1965 г. като резултат от движението за защита на гражданските права в САЩ (McConahay & Hough, 1976). Пример за стария вид е изразеното мнение, че е необходимо сегрегацията да се узакони юридически. Новият расизъм се проявява по индиректен начин, той е по-рационален и дори по-студен. В него чувствата на гняв и яд или проявата на ясно изразено враждебно поведение към членове на дадена етническа група не са обичайни. По-често представителите на мнозинството преживяват усещане за недоверие, което ги кара да избягват да общуват с членове на дадена група, а не директно да действат срещу тях. Модерният расизъм се изразява в неудобство, несигурност, нехаресване и изпитване на страх и по-малко позитивни чувства към членове на различни етнически групи (Gaertner & Dovidio, 1986; Pettigrew & Meertens, 1995). Той се характеризира с: 1) отричане на продължаващата дискриминация, 2) антагонизъм (противопоставяне) на иска-

нията на представителите на етническите малцинства и 3) отказ от извършване на услуги на техни членове. Модерният расизъм се крие зад абстрактни принципи за справедливост и негативни чувства, придобити в процеса на ранна етническа и политическа социализация, по-често по невербален начин, а не от директен личен контакт и опит с представители на различни етноси или в лична конкуренция с тях.

Като цяло по-голямата част от изследванията на расовите предразсъдъци са насочени към нагласите на европейците и американците към афроамериканците. Знае се по-малко за нагласите на представителите на мнозинството към етническите малцинства в Европа и по-конкретно в България. Именно този факт очертава безспорния принос на проведеното изследване в тази насока. Получените резултати показват, че приложената *Скала за модерен расизъм* (Modern Racism Scale, McConahay, Hardee, & Batts, 1981) е валиден и надежден инструмент за измерване на дискриминацията към малцинствата като цяло в България, към турците и към ромите.

Резултатите от проведеното изследване показват, че етническата дискриминация е често срещано поведение, което се проявява на различна възраст от двата пола от представителите на мнозинството, които имат както крайно десни, така и крайно леви политически убеждения. Изследваните мъже проявяват по-ясно изразено дискриминационно поведение в сравнение с жените. Възможно обяснение за тази тенденция дава фактът, че като цяло мъжете насочват своето внимание повече и по-често към различията в социалния статус и престиж, свързан с етническите групи в сравнение с жените (Cross & Madson, 1997). Мъжете участват по-често в състезателни дейности, които се основават на групови идентичности, а жените формират малки групи по интереси на основата на междуличностното привличане.

Налице са редица културни характеристики, които влияят по различен начин на ежедневието, очакванията и жизнения опит на членовете на етническите малцинства. Всяка малцинствена група има свои типични характеристики, които са приети по различен начин от членовете на мнозинството. Проведените изследвания в различни страни установяват, че различните малцинствени групи са приети в различна степен от мнозинството (по-подробно виж Hagendoorn, 1995). Представените резултати показват, че най-силно дискриминирани през годините са членовете на ромския етнос и в по-слаба степен членовете на турското малцинство в България. Те се потвърждават и от други изследвания и не са изключение от правилото, според което към представителите на етническите малцинства с нисък социален статус се изпитват негативни нагласи и се проявява дискриминация (Pettigrew & Meertens, 1995). В редица държави директното изразяване на дискриминационно поведение води до юридически наказания, което принуждава някои хора да се въздържат от това.

Необходимо е в бъдещи изследвания да се обърне внимание на различните аспекти и нива на нарастващата сложност в социалните взаимоотношения и разнообразие в социалната реалност. Все повече общества в световен мащаб стават етнически по-разнообразни отколкото са били в миналото и се наблюдават важни различия в социалната среда. Именно поради тези причини е необходимо изследователите да анализират етническите предразсъдъци и дискриминация не само от една перспектива, от гледната точка на мнозинството или в биполярни термини – мнозинство – малцинство, а като имат предвид различията както между етническите малцинствени групи, така и между членовете на конкретната етническа група. Добра идея е да се изследва дискриминационното поведение в България и към представители на други етнически малцинства освен турци и роми като се приложат различни световно утвърдени методологии за това.

Интерес представлява в бъдещи изследвания да се анализира личностовата структура на хората, които са склонни да дискриминират, психологическите последствия, които оказва проявената дискриминация върху представителите на етническите малцинства, психологическите механизми, които допринасят за успешното ѝ преодоляване и педагогическите променливи, които влияят върху възприемането ѝ.

Необходима е своевременната намеса на педагогическата наука при преодоляването на нетърпимостта, отчуждението и дискриминацията на етническа основа в обществото (Stoyanova, 2013). Именно тя е призвана да предприеме превантивни мерки, за да се избегне появата и негативното ѝ влияние върху детската личност, пренесена от различните източници на социализация като родители, учители, връстници и средства за масова комуникация. Важно е да се осъзнае негативното влияние на изключването на етническа основа още от ранна детска възраст и последствията, които то оказва върху по-нататъшното развитие на личността. Възпитанието в плурализъм и толерантност с цел мирно съвместно съжителстване в мултикултурното и мултиетническото общество изисква знания за *общите характеристики между хората* и разбиране на *различията между тях* (Vogt, 1997), споделяне на едни и същи ценности и уважение на правата и свободите на всички, въпреки че са с различен културен произход. От ранна детска възраст е необходимо да се развива толерантността като ценност и морален принцип, разбираана като цялостно приемане на другите и признаване на културното многообразие между хората. От нея зависи бъдещото благополучие на обществото и уважението и зачитането както от страна на мнозинството, така и от представителите на етническите малцинства.

Литература

- Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Cambridge, MA: Addison-Wesley: Reading MA.
- Andreeva, L. & Karabeliova, S. (2009). *Stereotipi i seksualen tormoz* [Stereotypes and sexual harassment]. Sofia, Bulgaria: Sofia University "St. Kliment Ohridski".
- Andreeva, L. & Karabeliova, S. (2011). Polovo-rolevi, etnicheski i sotsialno-grupovi stereotipi v ranna zriala vazrast [Gender-role, ethnic and social-group stereotypes at early mature age]. In *Yearbook of Sofia University "St. Kliment Ohridski": Book psychology* (Vol. 101, pp. 23-58). Sofia, Bulgaria: Sofia University "St. Kliment Ohridski".
- Ashmore, R., & Del Boca, F. (1981). Conceptual approaches to stereotypes and stereotyping. In D. L. Hamilton (Ed.), *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior* (pp. 1-35). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2nd ed.). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Crocker, J., & Luhtanen, R. (1990). Collective self-esteem and ingroup bias. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(1), 60-67. doi:10.1037/0022-3514.58.1.60
- Crocker, J., Voelkl, K., Testa, M., & Major, B. (1991). Social stigma: The affective consequences of attributional ambiguity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 60(2), 218-228. doi:10.1037/0022-3514.60.2.218
- Cross, S. E., & Madson, L. (1997). Models of the self: Self-construals and gender. *Psychological Bulletin*, 122(1), 5-37. doi:10.1037/0033-2909.122.1.5
- Deaux, K. (1993). Reconstructing social identity. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 19(1), 4-12. doi:10.1177/0146167293191001

- DeVellis, R. (2012). *Scale development: Theory and applications* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Dion, K. (1986a). Responses to perceived discrimination and relative deprivation. In J. M. Olson, C. P. Herman, & M. P. Zanna (Eds.), *Relative deprivation and social comparison: The Ontario symposium* (Vol. 4, pp. 159-179). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Dion, K. (1986b). Stereotyping based on physical attractiveness: Issues and conceptual perspectives. In C. P. Herman & M. P. Higgins (Eds.), *Physical appearance, stigma, and social behavior* (pp. 7-21). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Dion, K. L., & Earn, B. M. (1975). The phenomenology of being a target of prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 32(5), 944-950. doi:10.1037/0022-3514.32.5.944
- Duckitt, J. (1992). *The social psychology of prejudice*. New York, NY: Praeger.
- Gaertner, S., & Dovidio, J. (1986). The aversive form of racism. In J. F. Dovidio & S. L. Gaertner (Eds.), *Prejudice, discrimination and racism* (pp. 61-89). Orlando, FL: Academic Press.
- Ganeva, Z. (2009). *Razvítie na etničeskite stereotipi prez detska vazrast* [Development of ethnic stereotypes during childhood]. Sofia, Bulgaria: Valdeks.
- Ganeva, Z. (2010). *Socialni identičnosti i psihično blagopolučie* [Social identities and psychological well-being]. Sofia, Bulgaria: Valdeks.
- Ganeva, Z. (2012a). Izsledvane na etničeskite predrasdacaci na mladite balgari [Study of young Bulgarians' ethnic prejudices]. *Pedagogika*, 80(6), 959-978.
- Ganeva, Z. (2012b). Etničeski stereotipi i predrasdacaci na mladite hora v perioda 2004–2012 godina [Ethnic stereotypes and prejudices of young people in the period 2004-2012]. *Psychological Thought*, 5(2), 166-185. doi:10.5964/psyct.v5i2.35
- Hagendoorn, L. (1995). Intergroup biases in multiple group systems: The perception of ethnic hierarchies. *European Review of Social Psychology*, 6(1), 199-228. doi:10.1080/14792779443000058
- Jones, J. (1997). *Prejudice and racism* (2nd ed.). New York, NY: McGraw-Hill.
- Killen, M., Lee-Kim, J., McGlothlin, H., & Stangor, C. (2002). How children and adolescents evaluate gender and racial exclusion. *Monographs for the Society for Research in Child Development*, 67(4, Serial No. 271). Oxford, United Kingdom: Blackwell.
- Killen, M., & Stangor, C. (2001). Children's social reasoning about inclusion and exclusion in gender and race peer group contexts. *Child Development*, 72(1), 174-186. doi:10.1111/1467-8624.00272
- Koomen, W., & Fränkel, E. G. (1992). Effects of experienced discrimination and different forms of relative deprivation among Surinamese, a Dutch ethnic minority group. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 2(1), 63-71. doi:10.1002/casp.2450020106
- Lange, A. (1996). *Invandrare om diskriminering II* [Immigrants on discrimination II] (CEIFO Report No. 70). Retrieved from Stockholm University, Centrum för invandringsforskning (CEIFO) website: <http://su.diva-portal.org/smash/get/diva2:459325/FULLTEXT01>
- LaPiere, R. (1934). Attitudes vs. actions. *Social Forces*, 13(2), 230-237. doi:10.2307/2570339
- Luhtanen, R., & Crocker, J. (1992). A collective self-esteem scale: Self-evaluation of one's social identity. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18(3), 302-318. doi:10.1177/0146167292183006

- McConahay, J. (1986). Modern racism, ambivalence and the modern racism scale. In J. F. Dovidio & S. L. Gaertner (Eds.), *Prejudice, discrimination and racism* (pp. 91-125). Orlando, FL: Academic Press.
- McConahay, J. B., Hardee, B. B., & Batts, V. (1981). Has racism declined in America? It depends on who is asking and what is asked. *The Journal of Conflict Resolution*, 25(4), 563-579.
- McConahay, J. B., & Hough, J. C., Jr. (1976). Symbolic racism. *Journal of Social Issues*, 32(2), 23-45.
doi:10.1111/j.1540-4560.1976.tb02493.x
- McIntire, S., & Miller, L. (2000). *Foundations of psychological testing*. Boston, MA: McGraw-Hill.
- Minard, R. D. (1952). Race relationships in the Pocahontas coal field. *Journal of Social Issues*, 8(1), 29-44.
doi:10.1111/j.1540-4560.1952.tb01592.x
- Petrova, M. (2012). *Etničnost i etnička identičnost* [Ethnicity and ethnic identity]. Varna, Bulgaria: VSU "Černorizec Hrabar".
- Pettigrew, T. F. (1971). *Racially separate or together?* New York, NY: McGraw-Hill.
- Pettigrew, T. F., & Meertens, R. W. (1995). Subtle and blatant prejudice in Western Europe. *European Journal of Social Psychology*, 25(1), 57-75. doi:10.1002/ejsp.2420250106
- Phinney, J. S. (1990). Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research. *Psychological Bulletin*, 108(3), 499-514.
doi:10.1037/0033-2909.108.3.499
- Rumbaut, R. G. (1994). The crucible within: Ethnic identity, self-esteem, and segmented assimilation among children of immigrants. *International Migration Review*, 28(4), 748-794. doi:10.2307/2547157
- Sánchez, J. I., & Fernández, D. M. (1993). Acculturative stress among hispanics: A bidimensional model of ethnic identification. *Journal of Applied Social Psychology*, 23(8), 654-668. doi:10.1111/j.1559-1816.1993.tb01107.x
- Sears, D., & Kinder, D. (1971). Racial tensions and voting in Los Angeles. In W. Z. Hirsch (Ed.), *Los Angeles: Viability and prospects for metropolitan leadership* (pp. 51-88). New York, NY: Praeger.
- Stoyanova, S. (2013). Work in multicultural environment [Editorial]. *Problems of Psychology in the 21st Century*, 5(5), 4-5.
- Stoyanova, S. (in press). *Media representation of young people's identity in Bulgaria*. Paper presented at the conference "Contemporary Identities" (CIPIC 2011, 13-16 April 2011). In J. Block & L. Bazin (Eds.), *Contemporary identities in global context* (2 volumes). Paris, France: Ars identitatis.
- Tajfel, H., & Turner, J. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), *The psychology of intergroup relations* (pp. 7-24). Chicago, IL: Nelson-Hall.
- Taylor, D. M., Wright, S. C., Moghaddam, F. M., & Lalonde, R. N. (1990). The personal/group discrimination discrepancy: Perceiving my group, but not myself, to be a target for discrimination. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 16(2), 254-262. doi:10.1177/0146167290162006
- Taylor, D., Wright, S., & Porter, L. (1994). Dimensions of perceived discrimination: The personal/group discrimination discrepancy. In M. P. Zanna & J. M. Olson (Eds.), *The psychology of prejudice: The Ontario symposium* (Vol. 7, pp. 233-255). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

- Turner, J., Hogg, M., Oakes, P., Reicher, S., & Wetherell, M. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Oxford, United Kingdom: Basil Blackwell.
- Valencia, H., & Ganeva, Z. (2006). Stereotipi i naglasi kam nãkoi malcinstva v Bulgariã [Stereotypes of and attitudes towards some minorities in Bulgaria]. *Psihologiãni izsledvaniã*, 9(1), 145-158.
- Verkuyten, M., & Masson, K. (1995). "New racism", self-esteem and ethnic relations among minority and majority youth in the Netherlands. *Social Behavior and Personality*, 23(2), 137-154. doi:10.2224/sbp.1995.23.2.137
- Vogt, W. P. (1997). *Tolerance & education: Learning to live with diversity and difference*. London, United Kingdom: Sage.

About the Author

Chief Assistant Professor, **Dr. Zornitza Ganeva** – European Doctor of Psychology (2009, Spain) and Doctor of Pedagogy (2007, Bulgaria). She won the Marie Curie research fellowship of EU (1 year) and the research fellowship of the Ministry of Foreign Affairs of Spain (3 years). She participated in a number of international projects in the field of social psychology, intercultural pedagogy and health education. She is the author of the monographs "Something more about breast cancer" (2013), "Social Identities and Psychological Well-being" (2010) and "Development of Ethnic Stereotypes in Childhood" (2009) and of many scholarly publications in the country and abroad.